न्यायकुसुमाञ्जलि द्वितीयस्तवकः

१२५४

कुसुमाँजलिमूलाद्वितीयस्तवकः

३०८

कु० २
२

॥ॐ॥ नमो महागणपतये॥ तदेवं सामान्यतः सिद्धे लौकिकहेतौ तत्साधनेनावश्यं भवितव्यं न च तद्धकामस्यादिति सिद्धे
ऽपि न चादृष्टेन व्यवहारस्तेनैव लोकोत्तरप्रश्नः सर्वज्ञानुभावादीसंभाव्यते। न तु नित्यनिर्दोषवेदद्वारको योगकर्मसिद्धमर्थे
ऽपि कापिलादिद्वारकोऽवाक्कर्मसंप्रदायस्य स्यात्किं परमेश्वरकल्पनयेति अत्रोच्यते॥ प्रमायाः परतंत्रत्वात्सर्गप्रल-
यसंभवात्। तदन्यस्मिन्ननाश्वासान्नविधान्तरसंभवः॥ तथा हि। प्रमाज्ञानहेतुव्यतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्वि-
शेषत्वात्॥ अप्रमावत्। यदि तु तावन्मात्राधीना भवेत्। अप्रमापि प्रमैव स्यात्। अस्ति हि तत्र ज्ञानहेतुः अन्यथा ज्ञा-
नमपि सा न स्यात्। ज्ञानत्वव्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमेति चेत्। एवं तर्हि दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमापि जा-
यतां नियमेन तदपेक्षणात्। अस्तु दोषाभावोऽधिकः भावस्तु नेष्यत इति चेत्। भवेदेतदप्येवं यदि नियमेन दोषैर्भावैरेव
भवितव्यं न त्वेवं। विशेषादर्शनादेरभावस्यापि दोषत्वात्। कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययौ। न तर्ह्यभावो भाव एवे-
ति कथमनेष्यते॥ स्यादेतत्। ग्राहे तावद्धिप्रलिसादयो दोषाः भावा एव ततस्तदभावे त्वत एव ग्राह्यं प्रमेति चेत्। न। अ-
नुमानादौ लिंगविपर्ययादीनां भावानामपि दोषत्वे तदभावमात्रेणाप्रमानुत्पत्तेः। अन्यत्र यथा तथात्र तु शाहेतुविप्र

प्रम-
१

लिप्साद्यभावे वक्तृगुणापेक्षा नास्तीति चेत् । नागुणाभावे तदप्रामाण्यस्य वक्तृदोषापेक्षा नास्तीति विपर्ययस्यापि
सुवचत्वात् । अप्रामाण्यं प्रति दोषाणामन्वयव्यतिरेकौ स्त इति चेत् । न प्रामाण्यं प्रति गुणानामपि तयोस्तुल्यत्वात् ।
पौरुषेयविषयमेतत्तु व्यवस्था । अपौरुषेये तु दोषनिवृत्त्यैव प्रामाण्यमिति चेत् । न गुणनिवृत्त्या अप्रामाण्यस्यापि स-
मत्वात् । तस्या अप्रामाण्यं प्रति सामर्थ्यं नोपलब्धमिति चेत् । दोषनिवृत्तेः प्रामाण्यं प्रति कः सामर्थ्यमुपलब्धं । लोकवच-
सीति चेत् । तुल्यम् । नन्वप्रामाण्ये दोषा एव कारणं गुणनिवृत्तिस्तु वर्जनीयसन्निधिरिति चेत् । प्रामाण्यं प्रति गुणेष्वपि तुल्य-
मेतत् । गुणानां दोषोत्सारणप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत् । दोषाणामपि गुणोत्सारणप्रयुक्त इत्यस्तु । निःस्वभावत्वमेवा-
पौरुषेयस्य वेदस्यास्त्विति चेत् । आत्मानमुपालभस्व तस्माद्यथा रागद्वेषाभावाविनाभावेऽपि रागद्वेषयोरनुविधान-
नियमात् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयत्नयो रागद्वेषकारणत्वे ननु निवृत्तिप्रयत्नो द्वेषहेतुकः प्रवृत्तिप्रयत्नस्तु सत्यपि रागानु-
विधाने द्वेषाभावहेतुक इति विभागो युक्तः तद्विशेषाभावात्तत्र प्रावृत्तेऽपि । तथापि वेदानामपौरुषेयत्वे सिद्धेऽपेतव-
क्तृदोषत्वादेव प्रामाण्यं सेत्स्यतीति तन्न । सिद्धे प्रामाण्ये गुणाभावेऽपि तद्दोषाभाव एव हेतुः कारणं गुणा इति चेत् ।
न । अपेतवक्तृगुणत्वेन सन्दिग्धप्रामाण्यत्वप्रसङ्गात् नैवमस्त्विति । तस्मात्तत एव प्रामाण्यनिश्चयः । किं तु शङ्कामात्रमनेना-

अत्र

कु॰२ पनीयते तेषां प्रतिबंधकत्वात् तस्यास्तदभावेऽभावात् अतो नेदमनुमानवत् स्वप्रतिपक्षसाधनीकर्तुमुचितमिति चेत्। न
२ गुणानिवृत्तिनिबंधनायाः शंकायाः सुलभत्वात्। तस्याः केवलाया अप्रामाण्यप्रत्यंगत्वात् तया शंकेति चेत्। दोष
2 निवृत्तेरपि केवलायाः प्रामाण्यप्रत्यंगत्वात् तया शंकानिवृत्तिरिति तुल्यमिति। एवं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते न स्व
भ्यासदशायां सांशयिकत्वात्। अप्रामाण्यवत्। यदि तु स्वतो ज्ञायेत कदाचिदपि प्रामाण्ये संशयो न स्यात् ज्ञानत्व
संशयवत्। निश्चिते तदनवकाशात्। न हि साधकबाधकप्रमाणाभावे पक्षप्रमादिदर्शनादेवासौ न
याद्यति तदुच्छेद[illegible]प्रतेगात्। अत्र यत्प्रमाणवद्दृश्यमाणोऽपि तत्र स्वसपदर्शनाद्विशेषादर्शनाच्च
ति शंके सभिप्रायः। न तत्किं प्रमाणज्ञानोपलंभेऽपि न तत्र प्रामाण्यमुपलब्धं प्रमाणज्ञानमेव वानोपलब्धं। आ
द्ये कथं स्वतः प्रामाण्यग्रहः। वृत्तसयत्रतीनावपि नदृश्यतीते। द्वितीये कथं तत्र शंका धर्मिज्ञान एवानुपलब्धेरि
ति। यदापि झटिति प्रवृत्तेरसमर्थग्रहत्वमथानुपपत्त्या स्वतः। प्रामाण्यमुच्यते न तदपि नातिः अत्र मथैवोपप
त्तेः। झटिति प्रवृत्तिर्हि झटिति तत्कारणोपनिपातमंतरेणानुपपद्यमाना नमान्निपेता प्रवृत्तेरप्रवृत्तिरपि तत्का रा॰
रणाभावानुवर्तिनी। इच्छा च प्रवृत्तेः कारणं। तत्कारणमपीष्टसाधनताज्ञानं। तदपि तज्जातीयत्वलिंगानुभवप्रभवं। २

सोपीन्द्रियसन्निकर्षाद्दिजन्मानानुप्रामाण्यग्रहस्य क्वचिदप्युपयोगः उपयोगे वा स्वतः इति कुत एतत् । ततः समर्थ
प्रवृत्तिप्राचुर्यमपि प्रामाण्यप्राचुर्यात् । तद्ग्रहणप्राचुर्याद्वा स्वतस्त्वं तस्यैकोपयुज्यते । नहि विफलस्तेनांशेऽपि प्रवृ
त्तसमर्था वा प्रवृत्तिरंभसीति पिपासोपशमने शक्तिस्तस्य प्रत्यक्षं स्यात् । स्वादेनैव तु । प्रामाण्यग्रहे सति संदेहावि
रहमुपपद्यते न तु स्वतोपदिनस्यात् तन्स्यादेव परतः पक्ष्य स्यानवस्थादुःस्थत्वादिति चेन्न । नातद्ग्रहेप्यर्थसंदेहाप
पिसंदेहस्योपपत्तेः न वानवस्थापि प्रामाण्यावग्रहे ज्ञेयत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा स्वतः पक्षेपि मास्या
त् । लिङ्गं निश्चितमेव निश्चायकं तत्र तस्य निश्चयार्थमेव च पुनर्लिङ्गान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेन्न । तल्लिङ्गमनु
पपद्यमानोऽर्थो निश्चितस्यैव स्वोपपादकमाक्षिपति येनानवस्थानस्यात् । प्रत्यक्षेणात्तस्य निश्चयात् तस्य
च सन्नेयेव निश्चायकत्वान्नैवमिति चेन्न । ममापि प्रत्यक्षेणात्तस्य निश्चयात् तस्य च सन्नेयेव निश्चायकत्वान्नै
वमिति तुल्यं लिङ्गज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चये कथं लिङ्गनिश्चयः इति चेत् । अनुपपद्यमानार्थज्ञानप्रामाण्यानि । गा
श्चये कथं तन्निश्चयः इति तुल्यं । नहि स्व निश्चये न स्वप्रामाण्यनिश्चये न वा विषयं निश्चाययति प्रत्यक्षं अपि
तु सन्नेव तु ज्ञानमिति चेन्न । तुल्यं । न चापि यदि तल्लिंगाभासः स्यात् तदा का वार्तेति चेन्न । अनुपपद्यमानार्थोपघा

नु

कु०२ मासः स्यात्। ननु कालानैन्तिर्य्यबलं। सोपि प्रामाण्यमाक्षिपतीति चेदुत्सर्गः स च न क्वचिद्बाधकेनापोद्यत इति चेत्। लिंगेप्ये
२ ५ वमिति तुल्यं। न हि प्रामाण्यानुमाने विशंकातः स्थैर्य्यवति निष्फलः प्रयास इति चेत् एतदपि तादृशमेव। अनुपप
3 द्यमानोर्थ एवासौ तथाविधः कश्चिद्यः स्वप्नेपि नान्यथा स्यात् ततो नाशंकेति चेत्। लिंगेप्येवमिति समः समाधिः
कः पुनरसावर्थो यः स्वप्नेपि नान्यथा स्यादिति। यस्तूपलंभे विभ्रमावकाशो यादृगुपलंभे च तद्बाधस्यावस्यान्य
न्यथा हि तथाभूतस्यापि व्यभिचारे सोपि न स्यात्। माभूदिति चेत्। न। अभवितव्यं हि तत्त्वात् न त्वविभागेन अन्यथा का
ह्यातात्। कथं हि नियामकं निःशेषविशेषोपलंभेपि विपरीतारोपः। न तथाभावेवगतेष्वितिरिक्तविशेषानुपलं
भे कथं वा बाधकं। तद्भावेत्वं बाधस्य कथमनीतत्वमिति। स्यादेतत्। परतः प्रामाण्यपि निश्चयस्तादृशानामनपेक्ष
त्वे महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यमिति को विरोधः। न। उभयस्याप्यसिद्धेः। न हि वर्णा एव तावन्नित्याः। तथाहि
इदानीमुत्पन्नः गकारो नास्ति। निवृत्तः कोलाहल इति प्रत्यक्षेणैव शब्दप्रध्वंसः प्रतीयते। न हि शब्द एव तावद
हं प्रत्यग्रगतः अमूर्त्तत्वात्। नाप्याहतस्तत एव संबंधविच्छेदानुपपत्तेः। नार्थनवहितः श्रोता अवधानेनाप्यनु
पलब्धेः। नापीन्द्रियं दुष्टं शब्दान्तरोपलब्धेः। नापि सहकार्यन्तराभावः अन्वयव्यतिरेकवतस्तस्याप्यसिद्धेः। नाप्य राम: २

तीन्द्रियगतत्वस्य तत्र प्रमाणाभावात् । अन्यथा घटाद्यवयविनः कल्पनप्रसंगात् । न च घ्राणादिनित्यत्वसिद्धेर्न तत्परि
कल्पनेति युक्तं । निराकरिष्यमाणत्वात् । यत्त्वेकदेशिनो नैव सिद्धं तिनाम्न्त्रसुख्यतो विवादाध्यासितः शब्दप्रध्वंसः सइन्द्रि
यग्राह्यः ऐन्द्रियकाभावत्वात् घटाभाववत् । नैतदेवं इन्द्रियासन्निकृष्टत्वात् अतीन्द्रियाधारत्वाद्वेति चेत् । दृष्टस्य बाध
कावनेन स्यात् । व्यापकानुपलब्ध्या सत्प्रतिपक्षत्वं वा स्यात् । न प्रथमः स्वरूपयोग्यतायाः प्रतिसहकारियोग्यताया अनु
पाधित्वात् तत्र स्यान्मापेक्ष्यस्य व्यवस्थितेः । नाप्यैन्द्रियकाधारत्वप्रयुक्तमभावस्य प्रत्यक्षत्वं धर्माद्यभाव
स्यापि तथात्वप्रसंगात् । अत एव नोभयप्रयुक्तं । नापि द्वितीयः प्रथमस्यासिद्धेः । अस्ति हि श्रोत्रशब्दाभावयोः स्वा
भाविकः संबन्धो विशेषणविशेष्यभावः विशेष्यस्यातीन्द्रियत्वात् कथमैन्द्रियकविशिष्टज्ञानविषयत्वं तथा वि
शेष्यमप्यवश्यापयतः कथं विशेषणत्वमिति चेत् । न तथा विशेष्यत्वस्यापनायाः फलत्वात् । ननु तदेव विशे
षणत्वं आत्माश्रयप्रसंगात् । विशेषणाभावेन समवायाभावयोर्ग्रहणात् तथाग्रहणमेव विशेषणत्वमिति । तस्मा
त्संबन्धान्तरमन्तरेण तदुपस्थितिष्टस्वभावत्वमेव तयोः सैव चाविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यता विशेषणतेत्युच्यते । सा
चादृष्टनिवारप्रतियोग्यधिकरणानां स्वभावत एवाभावस्य मिलितत्वात् । न तथापि तथा तथैव प्रतीतिः कर्तव्येति चे

कु०२
४

नानागृह्यमाणविशेषणावच्छिन्नत्वाद्घ्राणेन। अन्यथा संयुक्तसमवायेन रूपादेर्विशिष्टधीजननदर्शनात् गंधादावपि
नथाभावप्रसंगात् तथापि नेन्द्रियविशेषणतया कस्यापि गृह्णादृष्टमपि त्विन्द्रियसंबद्धविशेषणतयैव याऽसावाने
निवर्त्तेत इति चेत् न। अस्य प्रतिबंधस्येन्द्रियसन्निकर्षाप्रतिसंबंधिविषयत्वात् अन्यथा संयुक्तसमवायेन
गंधादावुपलब्धिदर्शनात्समवायेनादर्शनाच्छब्दस्याग्रहणाप्रसंगात्। नाप्यभावत्वेसत्यतीन्द्रियाधारत्वात्समष्ट
तिप्रसंगयोग्यताविरहप्रयुक्तत्वाद्घ्राणेन॥ नचातीन्द्रियाधारत्वमेवतस्य योग्यताविरहः न द्विपर्याप्तस्येव योग्य
तापत्तेः। नचैवमेवमघमोहि प्रध्वंसग्रहणाप्रसंगात्। द्रव्याधारत्वं द्रव्यप्रतियोगिता चेति द्वयमप्यस्य योग्यहेतुरिति चेन्न
न उभयनिरूपणीयत्वानियमानभ्युपगमात्। प्रतियोगिमात्रनिरूपणीयो ह्यभावः। अन्यथा इह भूतले घटो ना
स्तीति प्रत्यक्षा प्रतीतिः प्रत्यक्षा न स्यात्। संयोगो ह्यत्र प्रतिषिध्यते न त्वभाव इव भूतलत्व द्वेऽपि वर्त्तते इति तन्नैव यदि प्र
त्यक्षतया भूतलस्यापि योगो घटस्यापि तथैव स्याद्विशेषात्। अथ घटस्यान्यथाप्ययोगः भूतलस्याप्यन्यथैव स्या
द्विशेषात् कथमन्यथेति चेन्न। प्रतियोगिनिरूपणार्थमभावसन्निकर्षोऽर्थेवा तत्र प्रतियोगिनिरूपणासमर्थाल
म्भात् अनुपलभ्यमानेनापीति न तद्देमध्यज्ञगोवालमध्ये ज्ञाणीयमन्यतरस्यापि कुतः पुनरुभयस्यासन्निकर्षे

राम॰
४

स्कम्भूतलघटसंयोगाभावस्येन्द्रियेण साक्षात्प्राप्तिर्येनाप्तिस्तेनापि यदीन्द्रियं न संनिकृष्येत कथमिवं तं गमयेत्।
न चोपलब्धोपलभ्यमानाभा मेवेन्द्रियं संनिकृष्यते इतरेतराश्रयप्रसंगात्। तस्मात्संनिकर्षे सति योग्यत्वाद्भूत
लमध्यमुपलभ्यते। न तु तस्योपलब्धिरभावोपलब्धेरंगमिति युक्तमुत्पश्यामः॥ प्रकृते तु न प्रतियोगिनिरूपणार्थं तेन
स्योपयोगः तस्य संयोगावच्छिन्नानिरूप्यत्वात्। नापि संनिकर्षार्थं तदभावस्य साक्षादिन्द्रियसंनिकर्षादिति।
नैवेदं कुतश्चाप्रतीतिरिदानीं कृतपूर्वेषु शब्दो नास्तीति। अनुमानादिति चेत्। न। शब्दस्येव पक्षीकारेण हेतोर
नाश्रयत्वात्। अनित्यत्वमात्रसाधने अभावस्य नियतकालस्यासिद्धेः। आकाशस्य पक्षत्वे तद्धर्मेयानुपलभ्यमा
नत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात् शब्दसद्भावकालेपि तस्य सत्त्वात्। एवं कालपक्षेपि तस्य दोषत्वात्। अहमिदानीं निःश
ब्दः श्रोत्रवान् शब्दोपलब्धिरहितत्वात् बधिरवदिति चेत्। न। दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् व्याहतत्वाच्च। बधिरश्च श्रो
त्रवांश्चेति व्याहतं तस्यापि च श्रवणेनिःशब्दत्वे न प्रमाणमस्ति। अनुपभोग्यस्यास्यादेवैयर्थ्यप्रमाणा[illegible]प्रसिद्धिरिति चे
त्। न। आद्यादिदोषवदुपपत्तेः। तेषां शास्त्रान्तरारम्भप्रत्यक्षपयोगोऽस्ति। अस्य त्वस्य तु न तथैवेति चेत् न। अन्यत्र चासिद्धं स
र्वः सर्वेषां वास्यादवतां प्रयोजनं तदभावे यावरस्मादृशोऽनाकलनात् सुषुप्तावस्थायां श्वासप्रश्वासप्रयत्नसंतता

कु०र
५
५

नवक्तव्यतेः आरंभे सति हि प्रयोजनमवक्तव्यमिति वाच्येन त्वापाततः प्रयोजनानुपलंभमात्रेणारंभनिवृत्तिः । तथा
सतिकर्णशष्कुल्यवच्छेदेनास्यादेव नभसस्तत्प्रतिनिवर्तेत । बधिरस्य तेनानुपयोगात् । विवादकाले बधिरकर्णः
शब्दवान्नेयोः शब्दस्यानाहतकर्णशष्कुलीसुषिरत्वात् । तदितरकर्णशष्कुलीसुषिरवदिति । निःशब्दः पक्षा
वधीरणावेशावस्थेएकज्ञानसंसर्गायोग्यत्वे तदनुपलंभेऽप्युपलभ्यमानत्वात् । घटैकज्ञानसंसर्गयोग्यस्यानु
पलंभेऽप्युपलभ्यते तन्नेदभाववत् यथा घटं भूतलमिति चेन्न । एकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वाभावात् शब्दस्य श्रो
त्रत्वात् वीणादीनां चाक्षुषत्वात् । अपि मानपात्रादिति चेत् न । तथापि शब्दप्रध्वंसस्यातिदेशत्वात् । अंसेताभा
वस्य च कालानियमात् । स्यादेतत् । शब्दवदाकाशोपाधयो हि येयादयः तेन तेषु विधीयमानः शब्दः आकाशप
ववि हितो भवति प्रतिषिध्यमानश्च तत्रैव प्रतिषिद्धो भवति शरीरसुखादिवदिति चेत् न । तत्र सोपाधावात्मनि
प्रत्यक्षे सुखादिनिषेधस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नैवमिहापि उपाहितस्य नभसोऽप्रत्यक्षत्वात् उपाधयस्ता
वच्छ्रत्येश्रोत्राः इति चेत् न । तेरभावान्निरूपणात् । निरूपणे वा प्रत्यक्षेणापि निरूपणाप्रसंगात् । नैवं सति पारमार्थि
काधिकरणानिरूपणे यत्वभावत्वमभावस्यनवतेपि प्रत्यक्षसिद्धाः सर्वत्र शब्दकारणाव्यवधानेप्युपलब्धस्य श राम ५

स्य नास्तिताप्रतीतेः। आनुमानिकेऽस्तित्था व्यवहार इति चेत् न। आदितोऽस्तद्वत्तया अनुपलभ्यमानत्वस्यानैकांतिकत्वा
त्। अभावप्रतीतिकाले संदिग्धाश्रयत्वाच्च। उपलभ्यमानविशेष्यत्वपक्षे त्वसिद्धेः। इंद्रियव्यवधानात्। शब्दलिं
गस्य चानुपलंभात्। अपि च नष्टाश्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणां नाशोपलंभः कथं न कथंचिदिति चेत्। आश्रयना
शकार्य[illegible]नाश इति कुत एतत्। अनुमानतस्तथोपलंभादिति चेत् न। तुल्यन्यायेनोक्तो[illegible]त्वात्। तं तु सुखदुःखविषय
दिपटो न नश्येत्तद्ध्वंसे नोपलभ्येतेति चेत्। एतस्य तत्कैस्यानुग्राह्यत्वमभिधीयते। यस्त्वोपलभ्यते न तत्कार्यं परापरावत्
योग्यस्य तथानुपलभ्यमानत्वमनुपलभ्यमानत्वादिति चेत्। न। तत्त्ववया। वानंपरानाधारत्वसाध्यासिद्धसाधनात्। प
टध्वंसाधारत्वसाध्ये बाधितविषयत्वात्। तस्य स्वप्रतियोगिकारणमात्रदेशत्वात्। ये पटप्रध्वंसाधारास्तंतवस्त एवाभावव
न्त एते श्रावश्यति साध्यमिति चेत्। न। तंतुनाशोत्तरकाले पटनाशानद्धनानुपपत्तेः। योग्यतामात्रसाधने च पट
प्रध्वंसासिद्धेः। तस्य नाशनाशयोः समानत्वात्। अनन्यगतिकतया विशिष्टनिषेधे कृते विशेषणानामस्य भावं
प्रतीतो भवतीति गुणक्रियावत्पटाधारास्तंतवो नश्यंति स्वावयवेष्विति हि प्रत्यय इति चेत्। न। तथापि गुणकर्मणां प
स्य प्रध्वंसः किमधिकरणः प्रतीयत इति वक्तव्यम्। स्वधिकरणा इति चेत्। भ्रांतिर्हीयं तस्यातद्देशत्वात्। आश्रया

कु० १
६
6
षष्ठेऽस्तु नयस्तेषामप्यदृष्टविप्रकर्षात्तद्देशत्वमेवंभूते नापि देशेन तन्निरूपणं योग्यतायाञ्च व्यभिचारादिति चेत्
। नतर्हि प्रतियोगिसमवायिदेशेनैव प्रध्वंसनिरूपणमिति नियमः प्रकारान्तरेणापि निरूपणात् न तस्याद्यस्य यावद्
ग्रहणासामग्रीं विहाय तस्यासत्त्वे तदभावो यत्रकुत्रचिन्निरूप्येत देशकालैर्वा यथास्तु विशेषसमासत्तौ वेत्यस्य पक्षे
णासत्त्वेव ज्ञातो चेत्तत्र अनुमानादिनेति दिक् ॥ ४ ॥ एतेन समवायाभावो निरूप्यते नैकेन सतेसादिशाऽविरोधः अ
पादकृतो वा बुद्ध्याः ॥ ३ ॥ अथ निरूपणीयप्रतियोगिविषयत्वात्तत्र अनुमानविषयत्वाच्च । अन्यथा आश्रयासिद्धि
प्रसङ्गात् । तत्रापि न ग्रहणे नियमोऽज्ञानमात्रेऽनुपलब्धिस्तेन तावन्मात्रस्यैव तदुपयोगात् । न तु क्वचिद् ग्रहणस्य सामग्री
संपाततायात्वात् । यदि चाधिकरणाग्रहेऽशक्यस्य निर्भरः स्यात् तदेतेषां विनाशरूपानुविनाशावतार्द्धिनो शशविनोदह
रता असिद्धत्वात् । नहि वह्निविनाशात्तदवयवपरंपरासु निरूप्यत्वासामान्यनिरूपणात् । न वाप्यवगमनेनाभावा
दिना पानिशिष्याद्दनुमेयः । हेतोरेव निरूपयितुमशक्यत्वात् । आश्रयानुपलब्धेः ॥ ५ ॥ नापि निमित्ताभावात्स्व
वैमित्येपकवारणासत्स्यतीतियुक्तं । न तस्यानैकान्तिकत्वात् । तेजसा विशेषितत्वाद्दयमदोष इति चेत् । न । व्याप्य सि राम
द्धेः ॥ न हीन्धनविनाशात्तेजोद्रव्यमवश्यं विनश्यतीति क्वचिदपि प्रत्यक्षप्रतीतेरनभ्युपगमात् । तस्याद्यस्योगे नान्य ६

ग्रामंनेन नं संभाव्यते। तेन निमित्तान्तरेणापि हेतोर्न प्रबुद्धं सो निष्फ्यपतत्स्यकामेनापि दृढीकरणीयं। तत्पत्तराभावात्। अ
न एव वचनमस्मः प्रत्यक्षत्वेऽपि भावत्वमापनेत्याचार्याः। एतेन शाह प्रागभावो व्याख्यातः। इति। एवं व्यवस्थिते नुमान
मप्युच्यते। शब्दो नित्यः उत्पत्तिधर्मकत्वात् घटादिवत्। न चैवं प्रत्यभिज्ञानवाधितं प्रत्यभिज्ञानमात्रस्य ह्यालोहित्प्र
त्यभिज्ञानेनाविशेषात्। नैवमवाधितस्य स्वतः प्रामाण्यादिति चेत्। तुल्यं। ह्यालोकार्थं तन्नास्ति विरुद्धधर्माध्यासेन
वाधितत्वात्। अन्यथा भेदव्यवहारविलोपप्रसङ्गः। अन्यानि पिशाचसत्वात्। आकस्मिकत्वे वा अतिप्रसङ्गादिति चेत्।
तुल्यं। शब्देऽपि तीव्रतीव्रतरमंदमन्दतरत्वादेर्भावात्। न हि हनस्वाभाविकः प्रत्तिचेत्। स्वाभाविकत्वावधारणान्यायस्य
ते चेत् तत्र सिद्धस्यात्रापि तुल्यत्वात्। न ह्युपाधेः शब्दद्रवत्वे स्वाभाविके तेजसो वा ॐ स्वभावत्वेऽस्यत्रान्यत्र प्रमाणं
प्रत्यक्षात्। न न्यैयथेवयुज्यते अन्यस्योपाधेरनुपलंभान्नियमेन न कृतत्वेन चोपलंभादिति चेत्। तुल्यं। न थाप्यतीन्द्रि
यान्यधर्मस्य शंका स्यादिति चेत्। एतदपि तादृगेव। नहि किं यत्कृतत्वेन यदुपलभ्यते तत्तस्यैवासौ धर्मः। न त्वेवं
पीतः शंखः रक्तः स्फटिकः नीलः पटः स्यात्। पीतत्वाद्यास्याद्विशेषात्। न पीतत्वादीनामन्यधर्मस्थितौ शंखादीनं
च तद्धर्मत्वे स्थिते जपाकुसुमाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाद्वाधेन भ्रान्तत्वावधारणात्। न चैवं तार

कु.२ नरत्वादेरन्यधर्मस्य स्थितिः। नापि प्रत्युक्तसारिकादिगकारणानां तद्विरुद्धधर्मत्वं नान्यथाप्यस्य तद्विशेषिणो न्यायव्याप्तिरेकाधि
७ द्रमनुविधत्ते। तथापि शंका स्यादिति चेत्। एवमपि यं सर्वे त्रतथा च न को विकृतत्वमस्य विशिंक्ति विनिषिध्येत। न चेत्
हानं किंतु मपि शंकायां ते अप्रतीतेः संस्कारभावात्। संस्कारानुपपत्तेः तस्य चौरोपप्ययनुमशक्यत्वात्। न च गुणधर्मा
एव गृह्यन्ते तस्य श्रोत्रेणानन्तरं भाविन भावेषु त्वगादिनाम व्यापारात्। संस्कारानुपपत्तेः तस्य चोरोपप्ययनुमशक्यत्वा
त्। न च धातोर्धर्मस्य कल्पत्यन्तस्यापि ... भावेषु त्वगा ... कारणात्। न च श्रवणेन वक्तृ
णां। अवयवावयवित्वेन तस्य वायुधर्मस्य ग्राहकत्वात्। वस्तुवत्। नारतरत्वात्। शब्दो न वायुधर्मः श्रावणत्वा
त्। कांस्यवत्। वायुधर्मो न श्रवणग्राह्यधर्मो मूर्तत्वात्। पृथिवीवत्। यद्वा नैवं कारणानामपि वायवावयवत्वम
संभवः ततः किं अवयवि गुणत्वे अभिव्यक्तमपरमाणुगुणत्वे अग्रहणं। द्व्यणुकाद्यनिरूपणं वा। अवयवश्च श्र
वणग्राह्यजातीयगुणावत्त्वाभावितव्यः बहिरिन्द्रियत्वात्। घ्राणादिवत्। संतुष्टं च योपि नाम सः तथा च तद्धर्म
ग्रहे श्रवणस्य उपपत्त्यते इति चेत्। न। नारल्तारतरेवाणगकारत्वे ध्वनीनाम स्फुरणात्। तेन च व्यंजकं विना एम.
सामान्यस्फुरणकारणाभावात्। व्यक्तिस्फुरणसामग्री निविशिष्टा हि जातिस्फुरणसामग्री भूतस्तत्॥ ७

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथावगमात् । ऐन्द्रियकेषु घटादिषु सामान्यग्रहणात् । अतीन्द्रियेषु च मनःप्रभृतिषु तस्यग्र
हणात् । स्वरूपयोग्यतेव तत्र निमित्तमकारणं व्यक्तियोग्यतेति चेत् । एवं तर्हि सत्त्वाद्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनां स्वरूप
योग्यत्वे परमाण्वादिष्वपि ग्रहणप्रसंगः । अयोग्यत्वे घटादिष्वपि तदनुपलंभापत्तिरिति दुरुत्तरं व्यसनं तस्माद्व्य
क्तिग्रहणयोग्यतात एव जातिग्रहणयोग्यतेति तदनुपलंभे जातेरनुपलंभ एव । तथा च नेतरत्वादीनामाणपसं
भवति स्वाभाविकत्वसिद्धेर्न विरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य पारमार्थिकत्वात् प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति नैतेन बाधं
नापि सत्प्रतिपक्षत्वं मिथो विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यबलत्वाभावात् । एकस्यान्यतमांगवैकल्यचिंतायामस्यैववैकल्ये तस्यै
व बाध्यत्वात् । अवैकल्ये तु तुल्यबलत्वे नैव विकल्पेन भवितव्यमिति हीनस्य न प्रतिपक्षत्वं तथापि नित्यः शब्दः अद्रव्यद्र
व्यत्वात् इत्यत्रापि साधनद्वयेन न्यायं किं विरुद्धकव्यमिति चेत् । असिद्धिः द्रव्यं शब्दः साक्षात्संबंधेन गृह्यमाणत्वात् घट
वदिति सिध्यतीति चेत् । न एतस्याप्यसिद्धेः नहि श्रोत्रगुणत्वे द्रव्यत्वे वा सिद्धे साक्षात्संबंधे शब्दस्य प्रमाणमस्ति
परिशेषोस्ति न तथा हि सहायभेदेन सामान्यादिर्वे यथाहुश्चोदितं द्रव्यसमवायनिषेधेन कर्मत्वानुपपत्तेः द्र
व्यगुणत्वपरिशेषे संयोगसमवाययोरन्यतरः संबंधः इति चेत् । न बाधकबलेन परिशेषे द्रव्यत्वस्यापि प्रसिद्धेः परिशेषा

कु०२ त्वलिंगग्राहकप्रमाणाबाधापत्तेः। बाधकेसत्यपिद्रव्यत्वाप्रतिषेधेकर्म्मत्वादीनामप्रतिषेधप्रसक्तेःपरिशेषा
८ सिद्धेः। तस्मादेकदेशापरिशेषोनप्रमाणांसंदेहसंकोचमात्रहेतुत्वात्। अथद्रव्यत्वेकिंबाधकं॥ उच्यते॥ घ्राणेनद्र
व्यंवहिरिन्द्रियस्यवस्याद्धेतुत्वात्रूपादिवत्। परिशेषानुमानत्वेनसमवायसिद्धौलिंगग्राहकप्रमाणाबाधितत्वा
त्वाच्चवद्धितंसंबंधग्राह्यत्वेनद्रव्यत्वसिद्धिः। नचासिद्धेनसत्प्रतिपक्षत्वमसिद्धस्यहीनबलत्वात्। ननुशब्दस्याव
श्यात्रगुणत्वेनत्वेवप्येवसाधितंमहताप्रबंधेन। नचश्रोत्रगुणत्वेनगृह्यमाणत्वात्तस्यघ्राणेन्द्रियोगणस्य ते
नासौतत्स्वगुणः यथाघ्राणादिनागृह्यमाणोगंधादिः। श्रोत्रंवानस्वगुणग्राहकमिन्द्रियत्वात्घ्राणवदिति
नगुणत्वसिद्धिरितिचेत्। ततःकिंनचेत्तदपिघ्राणादिसमवेतगंधाद्यग्रहस्वगुणस्वेव्यापकयोजकत्वात्। अयोग्य
त्वंहितत्रोपाधिः। अन्यथासुखादिभिरात्मगुणश्चतेनगृह्यमाणत्वात्तद्रूपादिवत्। नवातेनगृह्यतेतत्समवेतत्वा
दृष्टवत्। आत्माबानततद्ग्राहकस्तदाश्रयत्वात्गंधाद्याश्रयघ्राणादिवदित्यपिशंकेतातस्मात्स्वगुणःपरगुणो
वाऽयोग्योनगृह्यतेगृह्यतेयोग्यस्त्वाश्रयोनेतिकिमत्रानुपपन्नं। अतएवचश्रोत्रेणविशेषगुणग्राहिणामे सम.
वितत्वमिन्द्रियत्वात्अन्यथातन्निमग्नोगणोवैयर्थ्यात्। तदन्यस्यद्रियात्तेरेणवाग्रहणात्तनचद्रव्यविशेषग्रहणात ८

दुपयोगः विशेषगुणयोग्यतामाश्रित्यैवेन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकत्वात्। न तु द्रव्यरूपयोग्यतामात्रेण। अन्यथा वायुर्म-
हमहः स्वरूपेणायोग्यमिति त्वचाप्युपलभ्येत। आत्मा वा मनोग्राह्य इति सुषुप्त्यवस्थायामप्यनुभूयेत। अनुद्भूतरूप-
पि वस्तुः प्रवर्त्तेत तस्माद्गुणायोग्यत्वमेव गुरुत्वादीन्द्रियातिन्द्रियत्वमुपाहरन्ते नान्यथेति स्थितिः। अत एव नाकाशा-
द्यप्रत्यक्षासुषाः। अस्तु तर्हि शब्दो नित्यः आकाशैकगुणत्वात् तद्गतपरममहत्त्ववदिति प्रत्यनुमानमिति चेत्। न। अनेका-
यत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वात्। अन्यथात्मात्मविशेषगुणा नित्या आत्मैकगुणत्वात् तद्गतपरममहत्त्ववदित्यपि स्यात्।
अथ प्रत्यक्षबाधितत्वादहेतुत्वमिति चेत्। न। निरुपाधेर्बाधानवकाशात् स्वभावप्रतिबद्धस्य तत्परित्यागे स्वभावपरि-
त्यागप्रसङ्गात्। तस्माद्बाधेन वोपाधिरुन्नीयतामन्यथा वक्ति न कश्चिद्विशेषः। एतेन श्रावणत्वात् शब्दत्ववदिति प्र-
स्तं। अश्रावणेपि तस्यैवोपाधित्वात्। अन्यथा गन्धरसरूपस्पर्शा अपि नित्याः स्युः प्रसङ्गेन घ्राणाद्येकेन्द्रियग्राह्यत्वादश्व-
त्ववदिति प्रयोगसौकर्यादिति। विरोधस्त्वपि वाच्यो वा सम्भावितावेव वा। अत्रासिद्धिर्वक्ष्यते। साधितं नास्ति। तथा
१० हि। शब्दस्तावत् पूर्वापराक्रमेण स्वाभाविकतीव्रतीव्रतरमन्दमन्दतरादिभावेन प्रकर्षनिःकर्षवान् उपलभ्यते। इयं चे
प्रकर्षनिकर्षवत्ता कारणभेदानुविधायिनी सर्वत्रोपलब्धा। अकारणकाद्धि नित्याः प्रकर्षवन्त एव भवन्ति यथाकाशा-

कु० १ द्व्ययं निकृष्टा एव वायव्यपरमाणवादयः। ननु ते किं विदन्ति शाख्यानां कुतश्चित्परपक्षं ये ते पितदियं नित्येभ्यो भावत्रेभ्यो मा
९ नाकारणवन्त्येव भवन्ती जायमानतामुपादायैव विश्राम्यतीति प्रतिबंधसिद्धेः प्रयुक्तेः। शङ्खो जायते प्रकर्षनिकर्षाभ्या
९ मुपेतत्वात्। माधुर्यादिवत्। अन्यथा नियामकव्यतिरेकेणाभवन्ती नित्येष्वपि स्यात्। नियामकहेतोरभावात्। शङ्खादिस्य
त्रेयं गतिरिति चेत्। साध्यधर्मिणं ताविद्धायेति प्रत्यवस्थानस्य सद्यानुमानसुलभत्वात्तत्त्वेव हष्यंजकताया तस्याहं जनी
यतारतम्यमस्वाभाविकत्वप्रसंगात्। व्यवस्थितं त्वस्वाभाविकत्वं। न च व्यंजकोत्पादकाभ्यामन्यस्यानुविधानमस्ति
न्यौपाधिकत्वस्वाभाविकत्वाभ्यामन्यः प्रकारः संभवतीति। स्यादेतत्। तथाप्युत्पन्नेऽनित्यत्वेन सह को विरोधो येन
प्रतिबंधसिद्धिः स्यात्। तस्मात्सिद्धं तस्मिन्नवर्तितो व्याप्यत्वासिद्धेः स्याकंत्वप्रयोजकः। सौगतानां संदिग्धविपक्षहेतोरयमु
पक्रान्तो हेतुरिति चेत्। नाऽऽहेतुकत्वान्नियमत्वविनाशकारणसंनिधिविरुद्धेभ्यो नित्येभ्यः स्वव्यापकनिवृत्त्या निवर्तमानं
विनाशकारणसंनिधिमति विनाशिनि विश्राम्यतीति। विनाशकारणसन्निधानेनावश्यं जायमानस्य भवितव्य
मिति कुतो निर्णीतमिति चेत्। नातत्सन्निधाने हि न तावदाकाशादेरिव स्वभावविरोधात्। उत्पत्तिमद्विनाशकारणयोः
संसर्गादर्शनात्। अविरुद्धयोरसंनिधिस्तु देशविप्रकर्षाद्धिमवद्विन्ध्ययोरिव न स्यात्। कालविप्रकर्षादतीतयोरपि वि रामः ९

प्रकर्षो विरोधाद्वा हेत्वभावाद्वा प्रद्योतकारे वन प्रथमः द्वितीयस्तु परं कुंकुमयोरिव स्यात् । यदि कुंकुमसमागमाद्वा गिव
र्धमकसंसर्गाद्वा गोगेव परोक्षि नश्येत् यथा हि विनाशकारणं विना न विनाशः तथा यदि कुंकुमसमागमं विना न वि
नाशः पटस्येति स्यात् कर्मयोः संसर्गं वारयेत् तत्र स्याद्विरुद्धयोरसंसर्गः कालविप्रकर्षनियमेन व्याप्तः स्वचानो नि
वर्तमानः स्वव्याप्यमुपादायैव निवर्तेतेति प्रतिबंधसिद्धिः स्यात् तत् यद्येवमस्थिरः शब्दः कथमर्थेन संगतिः स्योपल
भ्यतः इति चेत् न । यथार्थस्य वाचकस्य तेन निसर्गाज्जातेस्व पदार्थेन व्यक्तेरिति चेत् न । आत्मा ह्यानन्त्यलोभप्रसंगात् । आ
क्षेपत इति चेत् । कः खल्वयमाक्षेपो नाम न तावदनुमानं अन्वेनाभिः सह संगतिवद्व्यक्तिना भावस्यापि ग्रहीतुमशक्य
त्वात् । शक्तत्वे वा संगतेरपि संग्रहत्वात् । व्यक्तिमात्ररूपेणाविनाभाव इति चेत् न । व्यक्तित्वसामान्यस्याभावात् । भा
वे पि तावन्मात्राक्षेपे विशेषानाक्षेपात् । वाच्यत्वमपि वा तथैव । वास्तु किमाक्षेपेण संगतेरविरोधादिति । अर्थापत्ति
राक्षेप इति चेत् । व्यक्त्या विना किमनुपपन्नं जातेरिति चेत् न । तन्नाशानुसारेणायामपि समत्वात् । तथापि न व्यक्ति
मात्रं विनेति चेत् । मात्रार्थाभावात् व्यक्ति ज्ञानमन्तरेण तज्ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत् न । तदभावेप्युत्पादात् । व्यक्ति विष
यत्वाविनाभूतिविषयत्वात् तदनुपपन्नेति चेत् । एवं स्येक ज्ञानगोचरतायां किमनुपपन्नं किं वा प्रतिपादयेदिति जातिनाम

कु॰ २
१०

व्ययानुपपत्त्या व्यक्तिरवसीयत इति चेत् न परस्पराश्रयत्वप्रसंगात् तस्या इतः तत्प्रतिबंधं विनापि पक्षधर्मतावलाद
यथा लिंगं विशेषपर्यवस्यति तथा संगतिं विनापि शब्दः शक्तिविशेषाद्विशेषपर्यवस्यतीति मेवं का क्षेप इत्युच्यत इति
चेन्न। न तावत्प्रतीतिः क्रमेण। अपेक्षणीयाभावेन विरम्यव्यापारायोगात्। ज्ञातिप्रत्यायनमपेक्ष्यत इति चेन्न कृतं तत
र्हि शब्दे शक्तिकल्पनया। तावनैव तत्सिद्धेः। अश्ममितिचेन्न। न व्यक्त्य[illegible]नालंबनाया ज्ञातिप्रतीतेरसंभवादित्युक्तत्वात्।
प्रमाणान्तर[illegible]व प्रसंगाच्च। अप्रगां तर्हि संकेतो यमदोष इति चेन्न। अननुभूतानामन्वयप्रसंगात्। अस्त्वेकैव प्रती
तिरिति चेन्न। कृतं तर्हि शब्दे शक्तिभेदकल्पनया। एवं च यथा सामान्यविषया शक्तिरेकैव तद्व्यक्तिपर्यवस्यति तथा साम
न्याश्रयात् तद्व्यक्तिपर्यवस्येत्। न च नित्यानामपि वर्णानां स्वरानुपूर्व्यास्हीनाः पदार्थैः संबध्यंते। न च तद्विशिष्टत्वमपि ते
षां नित्यं। तस्मात्तज्जातिक्रोडनिविष्टा एव पदार्थाः पदानि व संबध्यंते नान्यथेति। तेनैतदनुरोधेनापि शब्दनित्यत्व
माशंकनीयं। यतः व वर्णा एव नित्याः। न त्वत्केवकथा पुरुषविवक्षाधीनानुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमूहरूपाणां पदा
नां कुतस्तरां च तत्समूहरूपाणां वाक्यानां विशेषस्वभावस्य वाक्यस्य परतंत्रपुरुषपरंपराधीनतया प्रवाहाविच्छेदमेव नित्यतो राम १०
च्यते इति चेन्न। एतदपि नास्ति सर्गप्रलयसंभवात्। अहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वनियमात् कर्मणां विषमविपाक

समयतया युगपद्वृत्तिनिरोधानुपपत्तेः वर्षादिव्यवस्थानुपपत्तेश्च । समयानुपपत्तौ शास्त्रव्यवहारविलोपप्रसंगा
त् । घटपटादिसंप्रदायभंगप्रसंगात् कथमेवमिति चेत् । उच्यते । वर्षादिविघ्नोपायाविर्वृत्तिरोधः ४ मुमुक्षुप्रवृत्तउद्दिष्टव
श्चिकवद्धागोमायावत्समयादयः तत्पूर्वैककत्वमात्रेव सिद्धसाधनात् । अनंतरपूर्वैककत्वे अप्रयोजकत्वात् । वर्षादिदिन
पूर्वैकत्वादिनियमभंगवदुपपत्तेः । शरपादिविशेषसंसर्गरूपकौलोपाधिप्रयुक्तं हि तस्य तत्तत्प्रभाव एव व्याहत्तौ
तथेहापि संगोत्तुवृत्तिनिमित्तवत्स्वांगस्थितिरूपकौलोपाधिनिवंधनत्वात् । न स्वतःप्रभाव एव व्याहतौ को दोषः ।
न च तत्त्वानुत्पन्नमनग्निर्वा अवयवित्वात् । वृत्तिनिरोधस्यापि मुमुक्षुप्रवस्थावदुपपत्तेः । न ह्यनियतविपाकसमया
निकर्माणि तीव्रस्कत्वात् भोगविमुखानि न स्युः चेत्तत्रयतः केचिद्योगा नाम विरोधात् कस्माद्धि तत्र नीशरीरस्योपयोगं
तं प्रति न कश्चित्तन्त्र तर्हि किमर्थमनुवर्तते । उच्यते । भोगार्थं चक्षुरादिवत् । प्राणादि किमर्थं श्वासप्रश्वाससंतानेन नैयुषो
वस्थाभेदार्थे तेन भोगविशेषासिद्धेः एकस्येव तत्कथंचिदुपपद्यते न तु विश्वस्येति चेत् । अनंतनयाश्च नियतविपा
कसमयतयोपमर्दोपमर्दकस्वभावकतया च कर्माशयानां विश्वस्यैकस्यैव काले विशेषाय्येतेन तत्संभाव्यते भवतिवस
हस्यैवमुक्षापः क्रमेणान युगपदिति चेत् । न । कारणक्रमायातत्वात्कार्यक्रमस्य न चास्य हेतुबलायातेः ४ कारणैः क्रमे

कु० २ मेरोवमवितत्वं च अनियतत्वादेवमद्यास्रवत्। आहाराणां हि समागमानियमे तथा कदाचित् स्यात्। यथान्यदाकलाध
११ नियमे सर्वेमाणः लोपरागः स्यात्। त्रिदोषसंनिपातवत्। यथा हि वातपित्तश्लेष्मणां चयप्रकोपप्रशमनक्रमानिय
॥ मे एकदा सन्निपातः स्यात्। तद्वद्देहसंहारः तथा कालानलपवनमहाम्भसां वानां सन्निपाते ब्रह्माण्डदेहप्रलये यावत्स्थायि
युगपदेव भोगरहितानां चेतनानां स्फुरितिः को विरोधः। तथापि विदेहाः कश्चिन्नाश इति दुर्घटमिति चेन्नो किमत्र दुर्घटं
निराधा भोगनिरोधवत् शरीरेन्द्रियविषयनिमित्तैर्देवतदुपपन्नैः। वृश्चिकतण्डुलीयकादिवद्धर्मादिव्यवस्थाप्युपपद्यते।
यथा हि वृश्चिकपूर्वकत्वे वृश्चिकस्य गोमयादाद्यः तण्डुलीयकपूर्वकत्वे तण्डुलीयकस्य तण्डुलकणादाद्यवद्धि
पूर्वकत्वेपि वर्ध्मारशोराद्यः। एवं क्षीरदधिघृतकदलीकाण्डादयः। तथा मानुषपशुगोब्राह्मणशूद्रादिपूर्वकत्वेपि तेषां प्रा
थमिकास्त्वमलकर्मोपमितविद्धभूतयो देहहेतुकाः एवमेव च हेतुः सर्वत्रानुगत इति सर्वेषां तत्तान्तानिकानां समानजा
तीयत्वमिति किमसंगतं गतं तर्हि गोपूर्वको यं गोत्वादित्यादिना। न गतं यो नियेच्छेवं व्यवस्थापनात्। मानसा हि
थापीति। गोमयवृश्चिकादिवदिदानीमपि तथैव किं न स्यादिति चेत्। कालविशेषनियतत्वात्कार्यविशेषाणां न
हि वर्षासु गोमयात् शालूक इति हेमन्तेपि स्यादिति भावः। समयोपयोगेनैव मायाविनेव व्युत्पाद्य व्युत्पादकभावावस्थि एम० ११

तन्नानाकार्याधिष्ठानात् व्यवहारत एव सुकर इति। यथा हि मायावादिमते संसारविशिष्टं तदाख्यपुत्रकादिकमिदं मानयेति प्र
युंक्ते। स च तदाख्यपुत्रकस्तथा करोति। तथा चेतनव्यवहारादिवत्तत्तद्रीत्या लोऽपि व्युत्पद्यत एव। तथेहापि स्यात्। क्रिया
सुत्वस्थिरत्वमत एव कुलालकुविंदादीनां समवायादेव किं प्रमाणमिति चेत्। विरुद्धसंतानोत्पत्त्यदृश्यसंतानेभ्यः। परमाणु
पिशाचाः संतानत्वात्। आरोपणीयसंतानवत्। वर्तमानक्रमेण परमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयसंतानां तान्नित्य
त्वे सति तदारंभकत्वात्। प्रदीपपरमाणुवदित्यादि। अवयवानामावापोद्वापाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ च स्यातां संतानाविच्छे
दश्चेति को विरोध इति चेत्। न। एवं हि घटादिसंतानाविच्छेदोऽपि स्यात्। विपर्ययसद्रूपात् कल्पादिभोगविशेषसंपादनप्रयु
क्तोऽमाविति चेत्। न। द्व्यणुकेष्वतद्भावात्। तथा च तद्वयवानामुपगमापगमाभावे अनादित्वप्रसंगे द्व्यणुकत्वव्याघातः।
तस्माद्यत्कार्यं यन्निबंधनस्थिति तदपगमे तस्यानिवृत्तिः। यच्च यद्धेतुकं तदुपगमे तस्योत्पत्तिः। न च कार्यस्य स्थितिनिबंध
नं नित्यमेव नित्यस्थितिप्रसंगात्। न च नित्यहेतुः। अकादाचित्कत्वप्रसंगात्। इति निरस्तं गमेतत्। एतद्रूपाचवस्तुस्थितोऽपो
गोऽपि कर्मभिरेव वस्तुस्वभावानतिक्रमेण संपादनीय इति द्व्यणुकवत्पिपीलिकांगदेहद्व्यणुपर्यंतस्यापि विध्वंसे
यमेव गतिरिति प्रतिबंधसिद्धिः। तथा च द्व्यणुकांतःपरमाणुसाहूवित्तरिपरमाणुषु वस्वांतरेषु प्रागभावे निषुचतंदलः पाति

कु० २ ऽर्थस्य तत्त्वज्ञानामोऽग्राहलग्नः सम्यक् ध्याविनतः ततोऽमतवन्नयः संप्रतिप्रमत्तमत्ता रत्नकुमीरपाकपाला स्वाप्नतो मां संमः॥६
१२ नः प्राणिगणाः कवंन्ते तां कुपितकपिकपोलां ततोऽतो दुर्वामवक्राकसमूहवत् स्वदेहं नरत्यमानं हाहाकारवर्त्ति घूर्णमा
नघुणसंघातवत् प्रबलपवनोद्धतसलिलया वडवानलानुपतितपोतगतसांयात्रिकसार्थवद्देति। अपि वा जन्म
संस्कारविधाने ४ नाके ध्यायकर्म्मणां क्ता सद्दर्शनतो ह्रासः संप्रतात स्वमायतां पूर्वं हि मानस्यः प्रजाः समम
वनंततो पत्यैकप्रयोजनमैथुनसंभवा ४ ततः कामावर्ज्जनीयजन्मानः इदानीं तु देशकालधर्म्मोपवसन्तयापशुधर्म
मूयिष्ठाः पूर्वं वरप्रभृतिषु संस्काराः समाधायिषत ततः क्षेत्रप्रभृतिषु ततो गर्भप्रभृतिषु इदानीं तु जातेषु लीकव्य
वहारमात्रमपूर्वं हि संसद्दर्शाविधेयोध्यगामिः ततो व्यक्ता। ततः षडंगाः इदानीं कश्चित्कश्चित् खापि। पूर्वं रुः खनत्री
स्रगो रतिथयोऽलभ्यं तेनेतः सत्क्रियापि तिथयो संवृत्ताः। ततो वैश्यावेशिनोऽपि संप्रतिशूद्रान्नभोजिनोऽपि पूर्वं मम
तमुजनः ततो विघसभुजः। ततोऽन्नभुजः संप्रत्यन्नभुज एव पूर्वं चतुष्पादधर्म्म आसीत्। ततस्त्रेतायमानेन धर्मस्त्रिपा
त्। ततो म्लायति ज्ञाने द्विपात् संप्रति जीर्यति यज्ञे दाने कपात् सोऽपि पादोऽद्य रागताडितविपादिकाबातदुःखौ श्रज्ञाम ल नादिता २
कलंकितः कामक्रोधादिकंटकव्रातमध्यं रः प्रत्यहमपचीयमानवीर्यत एतस्ततः स्खलन्निव पलम्पते रहानामि रामः
वसदेवत्र दृष्टान्नाधिक मिष्यतरत्नि चेतनानां स्वेत्यर्थानुष्ठानानुमितानीं शाखानामुद्देशदर्शनात्। स्वातन्त्र्येण स्मृती १२

नामाचारस्य च प्रामाण्यानभ्युपगमात् । मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शने प्रमाणाभावात् । आचारात्स्मृतिस्मृतेरा
चारस्त्वनादित्वाभ्युपगमे अन्धपरंपरा स्यात् । आसंसारमनाम्नातस्यैव वेदत्वव्याघातेनानुमानायोगात् । उत्पत्ति
तोऽपि अन्विततोऽभिप्रायतो वा नवच्छिन्नैवस्मैमानस्य निरर्थकत्वात् । यदि चाविशिष्टाचारत्वाद्विहितसाधनेन कर्त्रैव्यैव
त्यनुमिते किं वेदानुमानेनान्तरर्थोऽस्त्यनुमानादेव सिद्धेः । न च धर्मे वेदस्य नत्वादिस्मैवानुमानमनुमेयो वेदः प्रत्यक्षसिद्ध
त्वाद्दर्शावृत्तो ह्या । अथ शिष्टाचारत्वात्प्रमाणमूलत्वायमिति चेत् । न तत्रः सिद्धसाधनं प्रत्यक्षमूलत्वाभ्युपगमात् । न तत्र सं
भवेप्यनुमानं संभवात् । नित्यमज्ञायमानत्वात्तत्र प्रत्यायकं कथमनुमानं कथं च मूलमिति चेत् । न तुल्यो वेदः किमज्ञा
यमान एव प्रत्यायकः अप्रत्यायकश्चेद्वा मूलं येन ज्ञउ तम आद्रियसे । अनुमितत्वात् ज्ञात एवेति चेत् । लिंगेप्येव
मस्तु । अनुमेयप्रतीतेः प्राक्तनी लिंगप्रतिरेवापेक्षिता कारणत्वात् । तेनानुपश्चात्स्मृ नीति चेत् । शाब्दप्रतीतिरप्येवमेव
आचारस्वरूपेणाशब्दमूलत्वमनुमीयते तेनानुशब्देन कर्त्रैव्यताप्रतीयत इति चेत् । न । आचारस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्ध
त्वेन मूलान्तरानपेक्षणात् । तत्र स्वात्कर्त्तव्यतायां प्रत्यक्षाभावात् । अप्रमितत्या च शब्दानुमानानवकाशात् प्रत्यक्ष
ते संभवान्न शिष्टाचारत्वेनैव कर्त्तव्यताप्रमनुमीयते यामूलशब्दानुमानं तथा च किं तेनान्तरर्थस्याप्रागेव सिद्धेः । न

कु०१ थाप्यागममूलत्वेनैव तस्य व्याप्तेरिति चेन्न। अत एव तर्हि तस्यानुमानमूलत्वमनुपेयं अनादिमतस्तत्वस्यादृयत्व
१२ न्मादिरिति चेन्न। आचारेऽपि तर्हीदं प्रथमतस्तथा स्यादृयत्वमादिर्विनाप्यागमं भविष्यति। आचारकर्तृव्यतानुमा
13 नयोरेवमनादित्वमस्तु किं नश्छिन्नमिति चेन्न। प्रथमं तावन्निस्यानुमेयो वेदः इति द्वितीयं चोऽनैव धर्मे प्रमाणं भ
विष्यति। अथ यमाश्रयः वैदिकाः अथवा चाराराजसूयानवमेधादयः समस्तिघमानादरूपेता यतः शूद्रानीनानु
ष्ठीयंते। न चैते प्रागपि नानुष्ठिताः एव तदर्थस्य वेदशाखोच्छेदस्य प्रसंगात्। समुद्रतरणोपदेशवत्। नैवं वेदैर्वा
स्तु। दर्शाद्युपदेशेऽननुत्सर्योगक्षेमत्वात् एवं पुनः सकलश्चिका कालो भविता यत्रैते नानुष्ठास्यंते। तथा चाम्य
प्याचाराः समुच्छेत्स्यंते। अनुष्ठास्यंते चेति न विशेषः। न तत्स्वागममूलत्वेति एवं तर्हि प्रवाहात्लिंगाभावे कर्तृ
व्यतागमयोरननुमानात्। असत्यां प्रत्यक्षश्रुतौ वा चारकथा कथमपि निमर्हि विलंबेः तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिरेव
मूलमाचारस्य सा चेदानीं नास्तीति शाखोच्छेदः इति। अथ कनाद्यस्य सा वस्यत्रेति चेन्न। अत्र कथं नास्ति किं मुपाध्या
यवंशानामस्यत्रागमनात्। तेषामेवाछेदात्॥ आहोस्वित्स्वाध्यायविच्छेदात्। न प्रथमः द्वितीयो सर्वेषामस्य राम
६ त्रागमनेनुद्वेवाभियमेन भारतेवर्षे शिष्टानामाचारस्याप्युच्छेदप्रसंगात्। न तृतीयोऽनन्यासमानकर्तृकत्वात्। अ १२

न्यत आगमेनाचारप्रवर्त्तनेन अध्ययनप्रवर्त्तनमपि स्यात्। तृतीयः। आध्यात्मिकशक्तिसंपन्नानामंतेवासिना
मवच्छेदस्तस्यासंभवात्। तस्मादायुरारोग्यबलवीर्यश्रद्धाश्रमदमग्रहणधारणादिशक्तेर्हासहरपचीयमानत्वात्
स्वाध्यायानुष्ठाने शैथिल्यमाशंक्य कथंचिदनुवर्त्तते। विच्छेदपरिग्रहाच्छेदनसहस्रोऽभेद इति युक्तं समुल्लेख्यामः। गतानुग
तिको लोकः इत्यप्रामाणिक एवायमाचारोऽनुशासिताच्छेदः। अनेकशाखागतेतिकर्त्तव्यताकलापपूरणीयत्वात्
कस्मिंश्चित्कर्मारंभे नाश्वासप्रसंगादिति चेत्। न। एवं तर्हि गतानुगतिकतया आचारपरिग्रहस्योपप्लवे अपि वेदाम
पि गतानुगतिकतयैव लोकैः परिगृह्यत इति न प्रामाण्यं स्यात्। तथा च हृष्टिकमिथ्यापलायमानस्याशीविषमुखे नि
पातः। एवमेव च कालक्रमभाविनमनाश्वासमाशंक्य महर्षिभिः प्रतिविहितम्। अतो नोक्तदोषोपि न चाय
मुच्छेदो ज्ञानक्रमेणायेन श्लाघ्यः स्यात्। अपि तु प्रमादमतूलस्य कालिकस्य परिपाकक्रमेण। अत श्चोच्छेदानंत
रं पुनः पुनः प्रवाहः तदनंतरं पुनश्छेदः इति सारस्वतमिव स्रोतोऽन्यथा कृतहानप्रसंगात् तथा च भाविप्रवाहवद्ध
वन्त्यमुच्छिद्यत इति विज्ञायते। स्मरति च भगवान् व्यासो गीतासु भगवद्वचनं। यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति
भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्। परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां। धर्मसंस्थापना

कु० २ यायसंभवामिपुरोयुगपद्वृत्तिकं पुनरयंमहाजनपरिग्रहोनामहेतुर्दर्शनेभूत्वेग्रहणधारणाध्ययनानुष्ठानादिनाव्य
२५ ज्ञात्वस्यादिम्लेच्छमित्रैर्हुः स्वमयकर्मप्रधानत्वात्। नाप्यत्रसिद्धप्रामाण्यमनुपायेनधिकारिणाम्लेच्छेनन्यग
तिकतयार्थेनुप्रवेशः परैः सूत्रपाठमथवाप्रवेशात्। नापिमत्स्यपयाद्यद्वैतराणाः तद्विभागव्यवस्थापरत्वात्। न
पिकुतर्कोपन्यासाहितव्यामोहैः। आकुमारंप ञ्चतैः। नापिसंभवद्विप्रलंभपाषण्डिसंसर्गाः पित्रादिक्रमेणाप्रव
र्तेनात्। नापियोगाभ्यासाभिमानेनचुग्रतामिसंक्षिप्तः प्राथमिकस्यकर्मकाण्डएवमुनरांव्यग्रत्वात्। नापिजीवि
काप्राप्तुकेनन्यायेनदृष्टफलाभावात्। नापिकुहकवंचनंप्रवृत्तेतदभावात्संभवंतिष्ठेतेतेहेतवोवेदोपागमप
रिग्रहात्तथाहि। भूयस्तत्रकर्मलाघवादिकमित्यलसाः। इतः पतितानामप्यनुप्रवेशः इति अनन्यगतिकाः। तत्रभ
स्नाधनियमइति नास्तिकाः। स्वेच्छयापरिग्रहइतिकुतर्कव्यासिनः। पित्रादिक्रमागताः आसक्तिपाषण्डिसंस
र्गिणः। उभयोरन्तरंज्ञात्वाकस्यश्रेयोवेदविधीयतइत्यादिश्रवणात्। अव्यग्रतापिमाभिमानः सप्रघोरिकाभोजनादि
सिद्धेः जीविकेत्यपोऽपि। आदित्यस्तंभनंपाषाणपाटनंशाखाभंगोभूतावेशः प्रतिमादिजल्पनंधातुवादस्त्यादि
वंचनात्कुहकावंचकास्तान्परिगृह्णन्तीतिसंभाव्यते। अतोनैतेमहाजनपरिगृहीताइतिविभागः। स्यादेतत्। यद्ये राम० २५

वंसर्वकर्म्मणांवृत्तिनिरोधान्नकिंचिदुत्पद्यतेनकिंचिद्विनश्यतीतिप्तिमिताकाशकल्पंजगतिकुतोविशेषात्पुनःस
र्गःप्रवृत्तिपरिणतेरितिहिंसाख्यानांशोभते। न्नक्षापरिणतेरितिभास्करोक्तेःशोभतेवासनापरिपाकादितिसाग्नम
नमनुधावति। कालविशेषादितिवापाधिविशेषाभावात्संगतं। नामतंचापलसणानामविशेषकत्वंसर्वेषानु
ग्यरूपत्वात्। नचज्ञानद्वारा अनित्यस्यतस्यतदानीमभावात्। नित्यस्यचविषयतःस्वरूपतश्चैकरूपत्वादितिवा
शरीरसंक्षोभजन्मजनितनिद्राणांप्राणिनामायुःपरिपाकक्रमसंपादनेकप्रयोजनश्वासप्रश्वाससंतानानु
वृत्तिवत्महाभूतसंप्लवक्षोभलब्धसंस्काराणांपरमाणूनांमहत्तरतमादिभावेनकालावच्छेदसंपादनेकप्रयोजनस्य
प्रचयाख्यसंयोगपर्यंतस्यकर्म्मसंतानस्येश्वरानिच्छावसितस्यानुवृत्तेः। क्रियानसावित्यन्नाविरोधादागमप्रसिद्धिम
नतिक्रम्यतावत्तमेवकालमित्यनुमन्यते। ब्रह्माण्डेतरच्यवदाराणांकल्पोपाधिः। तदेवच्छिन्नेकालेपुनःसंयथाव म
त्वेलान्नुलतापीवितनानिफलानितथापरमेश्वरस्याज्ञोत्रानुसंततानिहिंसहस्रशोऽणानिहिप्रूपन्नइति। एवंवि
छेदसंभवेकस्यकेनपरिग्रहोयतःप्रामाण्यंस्यात्। ज्ञापकश्चायमर्थोनतुकारकः। ततःकारकाभावान्निवृत्तमानं
कार्यंज्ञापकाभिमतंकथंकारकमुपस्थापयेत्। स्यादेतत्। संतुकपिलादयएवसाक्षात्कृतधर्म्माणःकर्म्मयोगासि

कु॰ २
१५
15

ष्वनन्तमेव संसाराङ्गारेषु पच्यमानान् प्राणिनः पश्यतः परमकारुणिकः प्रियहितोपदेशेनानुग्रहीष्यामीति कृतं परमे
श्वरेणानेककीटादिसंख्यापरिज्ञानमवेत्तेति चेत् । न । ततोऽस्मिन्ननाश्वासात् ॥ तथा हि । अतीन्द्रियार्थदर्शनाभ्युपा
यो भावनेत्यभ्युपगमेऽपि नासौ मत्स्यमेव साक्षात्कारमुत्पादयति । यतः समाश्वसिमः प्रमाणान्तरसंवादादिति चेत् ।
न । अहिंसादिहितसाधनमित्यत्र तदभावात् । आगमोऽस्तीति चेत् । न भावनामात्रमूलत्वेन तस्याप्यनाश्वासविषयत्वा
त् एकदेशसंवादादिति चेत् । न । स्वप्नाख्यानवदन्यथापि संभवात् । न चानुपलब्धे भावनापि चौरसर्पादयोऽप्युपल
ब्धा एव यथाहुः पिशाचान्ते । न च कर्मयागयोर्हितसाधनत्वं कुतश्चिदुपलब्धं । न चैतयोः स्वरूपेणोपलंभः क्वचिदप्यु
भ्रान्ते भावनासाध्यौ वा । न चास्मिन्नन्वयव्यतिरेकौ संभवतः देहान्तरभोग्यत्वात्फलस्य । अप्रतीततयातदनुष्ठाने
तदभावाच्च न च कर्तृभोक्त्रोरूपेणाभेदप्रतिसंधानादेतदुपपद्यते । तदभावात् । न त्वेतस्य प्रत्येककर्मणः फलमिदम
नुभवामीति कश्चित्प्रतिसंधत्ते । केवलं तथा भविष्यतीति चेत् । न । संभावनामात्रेणाप्यनाश्वासात् । विनिगमनायां
प्रमाणाभावात् । प्रतिपन्नशीघ्रनिद्राणामातः प्रबुद्धसमस्तोपाध्यायवदन्योन्यसंवादात् कपिलादिषु समाश्वास
इति चेत् । एकजन्मनि प्रतिसंधानवज्जन्मान्तरप्रतिसंधाने प्रमाणाभावात् । तथा चाधिकारविशेषणाज्ञानात्वाघ

राम॰
१५

कु०२ प्रतिसंधानेनुष्ठानरूपस्याश्वासस्याभावात् तानहि एवं जन्मनि मातापित्रोरभ्यासालेन तदुन्नावत्प्रामरायमितिनिय
१६ मोयेन सर्गादौ वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था स्यात्। ईश्वरवद्दृष्टविशेषोपनिबद्धभूतमेनानुपलंभात्। अतीन्द्रियार्थदर्शित्वे
16 वा नाश्वासस्योक्तत्वात्। एतेनाप्रस्तावाद्यसंचायिव्यवस्थासंप्रदायप्रवर्त्तनमपास्तम्। संचारश्चाकेश्मावादावर्ष्या
नासंचरणामताति दुष्करः। कुतो लोकात्रासंचारं तु तस्मिंश्च प्रमाणाभावनम्। अधिमादि समपत्तेरेवमपि स्यादिति ि
चेन्न अपि प्रमाणाभावात्। न संभावनामात्रेणाप्रविशेषाश्वासानुपपत्तेः। आद्यमहाजनपरिग्रहान्यथानुपपत्तिरेवात्र
प्रमाणमिति चेत्। न एवंभूतैककल्पनयोपपत्तौ भूयः कल्पनायां गौरवप्रसंगात्। प्रमाणाभावान्नाविदेहनिर्मा
णशक्तेरणिमादिभूते भूतस्याभ्युपगंतव्यत्वात्। अस्त्वेक एवेति चेत्। न हि ईश्वरं मतेरणान्यत्र समाश्वास इति॥
कारंकारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात्संहरन् हारंहारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति। तं देवं निरवग्रहस्फु
रदभिध्यानानुभावं भवविश्वासैकभुवं शिवं प्रतिनमन्नाभूयासमन्तेष्वपि॥ इति महामहोपाध्याय श्रीमदुदयना
चार्यविरचिते न्यायकुसुमांजलौ द्वितीयस्तवकः समाप्तः॥ संवत १८ १७ आषाढ सुदि १० श्री॥ राम:
१६

पत्रे १६

१०६

वैजनाथपाठकस्येदं पुस्तकम्

न्यायकुसमांजली

५००